

De SGP: van ‘dominee’ naar ‘koopman’

De buitenlandse politiek van de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) tijdens de Koude Oorlog (1949-1989)¹

– Leon van Damme –

Transparant 15.1 (2004) 21-24

De SGP-nota ‘Ver weg en toch dichtbij’ van 1996 over de visie van de SGP op het buitenlandse beleid, stelt dat de SGP tijdens de Koude Oorlog een min of meer consistente buitenlands-politiek beleid heeft gevoerd. “Een goed voorbeeld van deze constante lijn in de visie op het buitenlands beleid, [is] de positie die de SGP innam in de kernwapendiscussie in het begin van de jaren tachtig”, aldus de schrijvers.² Van een constante lijn in de visie op het buitenlandse beleid is echter beslist geen sprake. Integendeel, het beleid veranderde onder invloed van de fractievoorzitters en internationale ontwikkelingen regelmatig.

In de beginjaren van de Koude Oorlog werd de buitenlandse politiek van de SGP gekenmerkt door een anti-Amerikaanse en antiwesterse houding. Zo verweet fractievoorzitter ds. P. Zandt – die van 1945 tot 1961 fractievoorzitter was – het ontstaan van twee Duitse staten in 1949, de Duitse Democratische Republiek (DDR) in het oosten en de Bondsrepubliek Duitsland (BRD) in het westen, voornamelijk aan de bezettingspolitiek van de westelijke geallieerden. De westelijke geallieerden hadden namelijk zonder de Sovjet-Unie daarin te kennen, besloten de nieuwe Duitse mark te koppelen aan de Amerikaanse dollar, zodat er een einde kwam aan de heersende inflatie. Dit was volgens de SGP mede oorzaak voor het ontstaan van de twee ‘Duitslanden’.³ Echter, niet alleen de Duitse deling was volgens de SGP de schuld van vooral de westelijke geallieerden, ook het ontstaan van de wapenwedloop viel voor een belangrijk deel te wijten aan het Westen. Volgens de SGP hadden de Verenigde Staten na het einde van de Tweede Wereldoorlog in 1945 op een veel te grote schaal gedemobiliseerd, waardoor het machtsverevenwicht tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie was verstoord. Deze fout probeerden de Verenigde Staten door dure bewapeningsprogramma’s te herstellen, hetgeen logischerwijze een tegenreactie van de Sovjet-Unie uitlokte, zo meende de SGP.⁴

Ds. Zandt keurde deze wapenwedloop herhaaldelijk in felle bewoordingen af. “Hele kapitalen, de ene miljard bij de andere, worden daarvoor uitgegeven, ons land alleen reeds heeft er een half miljard gulden voor op de begroting gebracht. Zo is er van een uitweg geen sprake, maar wel van vermeerdering van ellende”, aldus ds. Zandt in zijn partijrede van 1951.⁵ Ds. Zandt meende namelijk dat het ‘rode gevaar’ niet te bestrijden was met louter menselijke middelen. “Neen, de strijd, wil men van de victorie gewis zijn, dient met het zwaard des Geestes gestreden te worden”.⁶ Bovendien vond de SGP de “schier niet te dragen lasten” van de wapenwedloop een oordeel van God. Immers, “hoe zwaar drukken de uitgaven daarvan op de bevolking; hoe veel nuttiger zouden deze uitgaven besteed kunnen worden!”⁷ De SGP pleitte dan ook voor drastische bezuinigingen op de defensie-uitgaven. Dit kon volgens de SGP in de eerste plaats door de uitgaven te spreiden over meerdere jaren. In de tweede plaats door op een goedkopere wijze materieel aan te schaffen. Ten slotte meende de SGP te kunnen bezuinigen door het aantal ambtenaren dat bij het ministerie van Oorlog en Marine werkzaam was, niet verder te laten stijgen gezien de kosten die daaraan verbonden waren.⁸ Ds. Zandt toonde zich in 1955 dan ook zeer verheugd toen bleek dat de uitgaven voor defensie niet verder waren gestegen, maar zelfs – procentueel gezien – waren gedaald.⁹

Dit pleidooi voor bezuinigingen betekende echter niet dat de SGP het defensieapparaat wilde verwaarlozen. Integendeel, de SGP pleitte vurig voor een modern uitgerust defensieapparaat en riep de regering voortdurend op haar waakzaamheid niet te laten verslappen. De SGP meende weliswaar dat de Verenigde Staten en West-Europa veel te verwijten viel, de partij ontkende geenszins het gevaar dat van de Sovjet-Unie uitging. De SGP wees op het feit dat de Sovjet-Unie voortdurend bezig was met het versterken van haar militair potentieel.¹⁰ Bovendien werd de dreiging van de Sovjet-Unie duidelijk gevoeld toen sovjettroepen op 17 juni 1953 de arbeidersopstand in de DDR bloedig neersloegen. “Hoe betrekkelijk dicht toch staan de Russische legers bij onze grenzen!”, aldus ds. Zandt in zijn partijrede van 1954.¹¹ Twee jaar later, toen Russische tanks en militairen in november 1956 Hongarije binnenvielen om de opstand, die op 23 oktober uitgebroken was, de kop in te drukken, reageerde de SGP op een soortgelijke wijze.¹² De SGP dacht zelfs dat een Derde Wereldoorlog aanstaande was. De voortekenen van de naderende wereldoorlog meende de SGP te zien in de vluchtelingenstroom vanuit de DDR naar het Westen, die sinds het einde van de jaren vijftig enorme proporties had aangenomen. Volgens de SGP vluchtten de inwoners van de DDR massaal naar het Westen, omdat zij niet voor de Sovjet-Unie zouden willen vechten.¹³ Deze houding was opmerkelijk, omdat vrijwel alle kranten de vluchtelingenstroom in verband brachten met de interne crisis van de DDR en niet met een dreigende oorlog.¹⁴

De verklaring van dit inconsistente beleid van de SGP – enerzijds pleiten voor een modern uitgerust defensieapparaat en anderzijds de wapenwedloop afwijzen en pleiten voor bezuinigingen op de defensiebegroting – ligt in de eerste plaats in het feit dat het ‘buitenland’ bij de SGP niet in het centrum van de belangstelling stond. De SGP was vooral gericht op ontwikkelingen op binnenlands-politiek terrein.¹⁵ Immers, Nederland was – zo kort na de Tweede Wereldoorlog – vooral gericht op het sociaal-economisch herstel van het land. Bovendien was na de oorlog lange tijd sprake van een onduidelijk internationale machtsstructuur.¹⁶ In de tweede plaats moet de oorzaak gezocht worden in de persoon van ds. Zandt. Hij beklemtoonde in zeer sterke mate het getuigende karakter van de SGP en voelde zich primair verkondiger van Gods Woord. Hij vond getuigen beduidend belangrijker dan politiek bedrijven vanuit praktische en/of machtspolitieke overwegingen, hetgeen zijn werk als politicus beperkte.¹⁷

Kentering van het buitenlandse beleid

Onder leiding van ir. C.N. van Dis, die ds. Zandt in 1961 als fractievoorzitter opvolgde, veranderde het buitenlandse beleid van de SGP fundamenteel. Onder zijn leiding gebruikte de SGP vooral argumenten van machtspolitieke aard om het buitenlandse beleid te bepalen. Vond ds. Zandt dat het ontstaan van de (kern)wapenwedloop voor een deel ook te wijten was aan het Westen, Van Dis legde de schuld expliciet eenzijdig bij de Sovjet-Unie: “Indien die formidabele Russische legers met hun geduchte bewapening er niet waren, zou ons volk niet gebukt behoeven te gaan onder zulke zware lasten, welke de defensie thans vereist. Dan zou er ook geen sprake zijn van een eventuele toepassing van atoom- en waterstofbommen tot 100 megaton toe, waardoor de mensheid zoveel angst wordt bezorgd.”¹⁸ Bovendien wilde Van Dis – in tegenstelling tot ds. Zandt – wél de defensielasten verzwaren. Volgens hem was dit nodig om het leger op nucleair en conventioneel gebied te kunnen moderniseren.¹⁹ Van Dis vond dan ook “dat de bewapening in geen geval mag verslappen, doch dat deze op zo hoog mogelijk peil dient te worden gehouden en, zo mogelijk, zelfs moet worden opgevoerd”.²⁰

Deze kentering werd in de eerste plaats veroorzaakt door spanningen in de internationale verhoudingen. Zo bracht de Cubacrisis van 1962 de wereld op het randje van een kernoorlog. Een ander voorbeeld van de grote spanningen was het bloedige optreden van de Sovjet-Unie in 1968 in Tsjecho-Slowakije om de liberalisering van het communisme aldaar tegen te gaan. De SGP trok uit deze gebeurtenissen de conclusie dat de Sovjet-Unie nog

immer uit was op de wereldheerschappij. Bovendien was de SGP ervan overtuigd dat de Sovjet-Unie een veel grotere slagkracht had dan het Westen. De enige manier om het ‘rode gevaar’ tegen te gaan, was het bereiken van een ‘*balance of power*’. Dit machtsevenwicht kon volgens de SGP echter alleen bereikt worden door middel van een ‘*Politik der Stärke*’: de Sovjet-Unie zou alleen voor macht zwichten. Het gebruik van kernwapens was in dit kader een aanvaardbaar afschrikmiddel.²¹ Een andere verklaring voor de kentering is de grotere specifieke deskundigheid van de leden van de fractie. Zo was ir. Van Dis ingenieur in de scheikunde. Dit had tot gevolg dat de toon van de bijdragen aan de debatten veel zakelijker en praktischer was dan in de periode onder leiding van ds. Zandt.²² Ten slotte is het niet onmogelijk dat de omslag mede veroorzaakt is door het secularisatieproces van de jaren zestig. In deze tijd kwam namelijk een stemming op binnen de partij die vond dat politiek bedrijven niet beperkt diende te blijven tot alleen maar getuigen, maar dat men daarin ook praktisch behoorde te zijn.²³ Het is moeilijk te meten in hoeverre dit bijdroeg aan het optreden van de SGP, maar het is zeker niet ondenkbaar dat dit enige invloed heeft gehad.

De angst dat het machtsevenwicht verbroken werd ten gunste van de Sovjet-Unie, had tot gevolg dat de SGP sterke afkeer had van hen die (eenzijdige) ontwapening voorstonden en/of het gebruik van kernwapens afwezen, zoals het *Interkerkelijk Vredesberaad* (IKV). Volgens de SGP kwam (eenzijdige) ontwapening neer op een rechtstreekse uitnodiging aan de Russen om Nederland binnen te vallen.²⁴ Het IKV zou de gevolgen daarvan bagatelliseren en het agressieve en militante karakter van het sovjetcommunisme onderschatten en zelfs ronduit ontkennen.²⁵ Daarmee handelde het IKV volgens de SGP tegen de Bijbel. Immers, de overheid heeft de bijbelse verplichting te zorgen voor een deugdelijke bescherming van haar grondgebied.²⁶ “Is er dan geen onoverbrugbare kloof tussen de christelijke religie en de communistische ideologie”, vroeg Van Dis vertwijfelt af?²⁷ Immers, het IKV “simplificeert (...) Bijbel, mens en samenleving en spreekt christenvervolgers en agressieve schenders van de mensenrechten op basis van een ongefundeerd optimisme verzoenend toe als ‘broeders’”.²⁸ Deze opstelling getuigde volgens de SGP van een optimistisch mensbeeld terwijl de Bijbel juist leert dat de mens ‘arglistig’, ‘boosaardig’ en ‘verdorven’ is.²⁹

Deze houding betekende echter niet dat het gevaar van kernwapens door de SGP werd onderschat. Integendeel, volgens ds. H.G. Abma – toen partijvoorzitter – zou het leed niet te overzien zijn wanneer er een kernwapenoorlog ontstond: “één druk op de knop kan een hel doen losbarsten”. Ds. Abma vond dan ook dat de wereld geleek op een ‘Bethesda’ en de werelddelen “vijf zalen vol gekwelden”.³⁰ Weliswaar vond de SGP het noodzakelijk dat tot elke overheid de ernstige vermaning uitging “dat God gestreng zal tuchtigen elke regeerder, die een atoomoorlog ontketent met alle aanlevende daarvan”,³¹ desondanks riep de partij de regering niet op zich actief in te zetten voor wapenbeheersing. Het bestaan van kernwapens was voor de SGP namelijk een teken van de eindtijd. Uit de bijdrage van Van Dis aan het debat over de Defensiebegroting voor 1965, zou zelfs geconcludeerd kunnen worden dat Van Dis geloofde dat de aarde door middel van kernwapens zou vergaan. Zo zei hij dat wanneer de oordeelsdag zal aanbreken, “de elementen brandende zullen versmelten en vergaan, wat in hedendaagse wetenschap aldus zou kunnen worden uitgedrukt, dat de aarde door interatomaire desintegratie in vuur en vlammen zal opgaan”.³²

Opnieuw een kentering

Deze passieve houding veranderde toen ds. Abma in 1971 Van Dis opvolgde als fractievoorzitter. Onder zijn leiding riep de SGP steeds nadrukkelijker op om “niet alleen passief, maar vooral actief” het proces van wederzijdse wapenbeheersing te bevorderen. De regering behoorde daarom al het mogelijke te doen “om het gebruik van kernwapens in welke vorm dan ook te voorkomen”.³³ In zijn partijrede van 1979 betoogde Abma dat dit snel diende te gebeuren, want: “wanneer de mensheid niet snel de wapens opruimt zullen de wapens de

mensheid opruimen”.³⁴ Men mocht niet berusten in de aanwezigheid van de kernwapens, omdat “die Gods schepping in één klap kunnen vernietigen”. Integendeel, Nederland diende zich krachtig in te zetten voor wederzijdse vermindering van het aantal kernraketten.³⁵ Deze kentering is te verklaren uit het feit dat er sinds 1969 sprake was van een internationale ontspanning. Zo sloten de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie tussen 1969 en 1979 de beroemde SALT-akkoorden. Deze overeenkomsten hielden onder meer wederzijdse beperkingen van strategische kernwapens in en bevatten maatregelen die de kans op een kernoorlog verminderde.

Dit betekende niet dat de SGP afstand nam van de ‘*Politik der Stärke*’. Integendeel, de SGP bleef bij het idee van een nucleair en conventioneel machtsevenwicht, gebaseerd op wederzijdse afschrikking. De SGP verkeerde namelijk in de veronderstelling dat de Sovjet-Unie op conventioneel gebied vele malen sterker was dan het Westen, en pleitte daarom voor het wegwerken van de “opgelopen achterstand” op dit gebied.³⁶ Tegen het IKV werd onder leiding van ds. Abma daarom nog steeds krachtig stelling genomen. Zo vond de SGP de oplossingen die het IKV aangaande het kernwapenprobleem voorstelde, “echt farizees oplossingen”.³⁷

Ir. H. van Rossum, die ds. Abma in 1981 opvolgde als fractievoorzitter, zette de lijn van ds. Abma voort. Ook hij vond dat alle verantwoordelijke middelen benut dienden te worden “om tot konstruktief overleg te komen teneinde wederzijds wapenbezit te beperken en zo mogelijk terug te dringen”.³⁸ Echter, ook onder Van Rossum bleef de SGP vasthouden aan de idee van een ‘*balance of power*’.³⁹ Temeer, omdat de internationale spanning eind jaren zeventig weer behoorlijk was toegenomen. Het was dan ook niet verwonderlijk dat de SGP in 1983 instemde met het plaatsen van nucleaire kruisraketten in Woensdrecht, al vond Van Rossum een platform in zee als opslagplaats verkieselijker....⁴⁰ Het IKV dat op 29 oktober 1983 een enorme vredesdemonstratie organiseerde om plaatsing van deze raketten te voorkomen, kon dan ook rekenen op harde kritiek. Zo noemde Van Rossum de leiders van het IKV “verleiders”⁴¹, die “uit naam van het evangelie de revolutie” verkondigden.⁴²

Ontspanning

In 1986 werd ir. Van Rossum opgevolgd door ir. B.J. van der Vlies, de huidige fractievoorzitter van de SGP. Onder zijn leiding schonk de SGP beduidend minder aandacht aan het Oost-Westconflict. Dit had vooral te maken met de hervormingsprogramma’s van de president van de Sovjet-Unie Michail Sergejevitsj Gorbatsjov, die in 1985 aan de macht was gekomen. Hij bracht met zijn programma’s *glasnost* (meer openheid) en *perestrojka* (herstructurering van de economie) de internationale ontspanning in een stroomversnelling. Ontwapenings- en wapenbeheersingsakkoorden volgden elkaar in snel tempo op. Door deze positieve ontwikkelingen werd de dreiging van het communisme veel minder sterk gevoeld dan in de jaren zestig en zeventig. Desondanks riep Van der Vlies de regering nog steeds op vast te blijven houden aan een wederzijdse afschrikking, waarin kernwapens nog steeds een plaats kregen, al moest dat wel gepaard gaan met de wil tweezijdig te ontwapenen.⁴³

De val van de Berlijnse Muur op 9 november 1989 zorgde evenwel voor hernieuwde belangstelling voor de Oost-Westverhouding. De SGP volgde deze ontwikkelingen met gemengde gevoelens. Enerzijds zag zij in de gebeurtenissen duidelijk de hand van God, anderzijds was zij bang voor politieke instabiliteit in Europa.⁴⁴ Immers, de Sovjet-Unie stond op het punt uiteen te vallen. Bovendien meende de SGP dat een snelle hereniging van Duitsland nieuwe spanningen in Europa zou kunnen veroorzaken. De SGP was namelijk bang voor een machtspolitiek overwicht van Duitsland dat zich na de hereniging sterker zou willen profileren binnen de Europese Gemeenschap (EG).⁴⁵ Met de eenwording van Duitsland op 3 oktober 1990 en het uiteenvallen van de Sovjet-Unie een jaar later, kwam definitief een einde aan de Koude Oorlog.

Conclusie

Het buitenlandse beleid van de SGP veranderde tijdens de Koude Oorlog regelmatig. De verklaring moet vooral worden gezocht in de veranderende internationale ontwikkelingen. Daarnaast zijn de veranderingen te verklaren vanuit de verschillende fractievoorzitters. Er zijn drie periodes te onderscheiden. In de periode 1949-1961, onder leiding van ds. P. Zandt, gebruikte de SGP voornamelijk theologisch-ethische argumenten om haar buitenlandse beleid te bepalen. Zandt was duidelijk in eerste instantie de dominee. Bovendien waren de internationale verhoudingen lange tijd onduidelijk en was de SGP vooral gericht op binnenlandspolitieke ontwikkelingen.

In de periode 1961-1971, onder leiding van ir. C.N. van Dis, veranderde de SGP op het gebied van het buitenlandse beleid van 'dominee' naar 'koopman': voortaan gebruikte de SGP vooral machtspolitieke argumenten om haar buitenlandse beleid te bepalen. Deze verandering had vooral te maken met de grote internationale spanningen tussen Oost en West. Bovendien was Van Dis zakelijker en praktischer in debatten. Deze lijn werd in de periode 1971-1989 door respectievelijk ds. H.G. Abma, ir. H. van Rossum en ir. B.J. van der Vlies voortgezet. Wel pleitten de drie fractievoorzitters, in tegenstelling tot Van Dis, voor wederzijdse ontwapening. Deze verandering is te verklaren vanuit de toenaderingen tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie.

Met het einde van de Koude Oorlog in 1989 verdween ook de (kern)wapenwedloop. In plaats van kernwapens, domineren sindsdien thema's als globalisering en terrorisme het buitenlandse beleid. Een nieuwe periode was daarmee aangebroken.

© Leon van Damme - *Transparant* (2004) €K

Noten

¹ Dit artikel is een bewerking van een scriptie, geschreven in het kader van het onderzoeksseminar II 'Nederland en het andere Duitsland (DDR)' aan de Universiteit Utrecht, januari 2003.

² W. Fieret, e.a., *Ver weg en toch dichtbij. SGP-visie op buitenlands beleid* (Houten 1996) 39 en 41.

³ P. Zandt, 'Des Heeren Wet' (1950) in: *Hoort de roede. Partijredes uitgesproken door ds. G.H. Kersten en ds. P. Zandt op de algemene (jaar)vergaderingen van de Staatkundig Gereformeerde Partij in de periode 1937-1951* II, Landelijk Verband van Staatkundig Gereformeerde Studieverenigingen (LVSGS) (z.p. 1981) 172.

⁴ *Handelingen Tweede Kamer*, 1950/1951, 1104-1105.

⁵ P. Zandt, 'Hoort des Heeren Woord' (1951) in: *Hoort de roede* II, 188, 190. Zie ook: *Handelingen Tweede Kamer*, 1957/1958, 681.

⁶ P. Zandt, 'Hoort des Heeren Woord' (1951) in: *Hoort de roede* II, 196.

⁷ *Handelingen Tweede Kamer*, 1957/1958, 681. Zie ook: P. Zandt, 'Des Heeren Wet' (1950) in: *Hoort de roede* II, 168, 169. En: P. Zandt, 'Mozes en de Profeten' (1949) in: *Hoort de roede* II, 150. En: *De Banier*, 13 maart 1952.

⁸ *Handelingen Tweede Kamer*, 1953/1954, 564, 565. Zie ook: *Ibidem*, 1955/1956, 268.

⁹ *Ibidem*, 1954/1955, 349.

¹⁰ *Ibidem*, 1953/1954, 564.

¹¹ P. Zandt, 'De fundamenten omgestoten' (1954) in: *Hoort de roede* III, 46.

¹² P. Zandt, 'De enige waarborg voor het welvaren van ons volk' (1957) in: *Hoort de roede* III, 97.

¹³ *De Banier*, 17 augustus 1961.

¹⁴ J. Pekelder, *Nederland en de DDR. Beeldvorming en betrekkingen 1949-1989* (Amsterdam 1998) 135.

¹⁵ W. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij 1918-1948. Een bibliocratisch ideaal* (Houten 1990), 208.

¹⁶ D. Hellema, *Neutraliteit & Vrijhandel. De geschiedenis van de Nederlandse buitenlandse betrekkingen* (Utrecht 2001) 109.

¹⁷ Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij 1918-1948*, 79, 273 en 276.

¹⁸ *Handelingen Tweede Kamer*, 1961/1962, 352, 353.

¹⁹ *Ibidem*. Zie ook: *Ibidem*, 1963/1964, 868.

²⁰ *Handelingen Tweede Kamer*, 1963/1964, C 270.

-
- ²¹ C.N van Dis e.a., *Aspecten van vrede, vrijheid en veiligheid. SGP-nota over het probleem van de (kern bewa- pening* (Den Haag 1985) 57, 58. Zie ook: *Handelingen Tweede Kamer*, 1979/1980, 1817, 1818, 2132, 2133.
- ²² Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij 1918-1948*, 276.
- ²³ J. Mulder e.a., *Van Goedertierenheid en Trouw. 75 jaar Staatkundig Gereformeerde Partij* (Houten 1993) 52-53.
- ²⁴ *Handelingen Tweede Kamer*, 1961/1962, 352, 353. Zie ook: *Ibidem*, 1963/1964, 868; *ibidem*, 1964/1965, 536. Zie ook: H.G. Abma, 'Alle volken macht' (1963) in: J. Mulder e.a., *Tot welzijn van heel het volk. SGP-partijredes van ds. H.G. Abma.* ('s-Gravenhage 2002) 67.
- ²⁵ Van Dis, *Aspecten van vrede, vrijheid en veiligheid*, 15 en 24. Zie ook: H.G. Abma, 'Alle volken macht' (1963) in: *Tot welzijn van heel het volk*, 67, 68.
- ²⁶ Romeinen 13:4, "Want zij is Gods dienaress, u ten goede. Maar indien gij kwaad doet, zo vrees; want zij draagt het zwaard niet tevergeefs; want zij is Gods dienaress, een wreekster tot straf dengene, die kwaad doet." Zie ook: *Toelichting op het Program van Beginselen van de Staatkundig Gereformeerde Partij*, SGP (Houten 1996) 123. Zie ook: Van Dis, *Aspecten van vrede, vrijheid en veiligheid*, 61.
- ²⁷ *Handelingen Tweede Kamer*, 1979/1980, 2132.
- ²⁸ Van Dis, *Aspecten van vrede, vrijheid en veiligheid*, 15, 24.
- ²⁹ *Ibidem*, 10.
- ³⁰ H.G. Abma, 'Tot welzijn van heel het volk' (1962) in: *Tot welzijn van heel het volk*, 56.
- ³¹ H.G. Abma, 'Alle volken macht' (1963) in: *Tot welzijn van heel het volk*, 69.
- ³² *Handelingen Tweede Kamer*, 1964/1965, 536. Ds. Abma wilde zo ver niet gaan. Wél beschouwde hij het bestaan van kernwapens als een kenmerk van de eindtijd. Zie: H.G. Abma, 'Alle volken macht' (1963) in: *Tot welzijn van heel het volk*, 66.
- ³³ *Handelingen Tweede Kamer*, 1974/1975, 112, 113. *Ibidem*, 1977/1978, 2689. Zie ook: *Ibidem*, 1978/1979, 673.
- ³⁴ H.G. Abma, 'Een weg terug' (1979) in: *Tot welzijn van heel het volk*, 332.
- ³⁵ 'SGP-verkiezingsprogramma 1981' in: I. Lipschits, *Verkiezingsprogramma's 1981. Verkiezingen voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal 1981* (Den Haag 1981) 407.
- ³⁶ *Ibidem*. Zie ook: *Signalen voor Goede Politiek. SGP-verkiezingsprogramma 1977*, 17-18. En: *Handelingen Tweede Kamer*, 1974/1975, 112-114. En: *Ibidem*, 1977/1978, 2689; *ibidem*, 1978/1979, 3066.
- ³⁷ L.M.P. Scholten, 'Kernenergie & kernwapens. Is gebruik geoorloofd?', *Ons Contact* 2 (1980), 13.
- ³⁸ *In trouw recht doen. Verkiezingsprogramma SGP 1986-1990*, SGP (Den Haag 1986) 30.
- ³⁹ *Handelingen Tweede Kamer*, 1984/1985, 3768. En: H. van Rossum, *Wijk af van het kwade, doe het goede. Partijrede op de Algemene Vergadering van de Staatkundig Gereformeerde Partij, gehouden te Utrecht op 22 februari 1986*, (Den Haag 1986) 10.
- ⁴⁰ *Ibidem*, 1982/1983, 5030.
- ⁴¹ Naar Jesaja 9:15, "Want de leiders dezes volks zijn verleiders, en die van hen geleid worden, worden ingeslokt."
- ⁴² *Handelingen Tweede Kamer*, 1983/1984, 1877.
- ⁴³ *Ibidem*, 1988/1989, 418. En: 'Bij leven en welzijn. SGP-verkiezingsprogramma 1989' in: I. Lipschits, *Verkiezingsprogramma's 1989. Verkiezingen voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 6 september 1989* (Den Haag 1989) 143. En: F.P.J. Rodenburg, 'Is een defensie nog wel nodig?', *Zicht* 2 (1989) 49.
- ⁴⁴ *Handelingen Tweede Kamer*, 1990/1991, 1483, 1484. Zie ook: A. Bloed, 'Oost-Europa en het Westen; een onzekere toekomst', *Zicht* 4 (1990) 103.
- ⁴⁵ *Ibidem*, 1990/1991, 1484, 2657, 2658. Zie ook: H. Lenselink, L. van der Waal en C. Blenk, *De Duitse hereniging. Bevrijding of bedreiging?* (Den Haag 1990) 17,18.